

RECENSIES

succes gehad hebben want wanneer hij zich in 1516 'indiciaire et hystoriographe de la Reine' noemt, kan hij daarmee nog moeilijk iemand anders dan de nieuwe vorstin bedoeld hebben. Er is dus wel een redelijke kans dat zijn opdracht door haar werd verlengd.

Al met al is het zeker dat Lemaire gestorven is tussen juli 1516 en 16 april 1525, maar zeer waarschijnlijk reeds vóór januari 1517. Een belangrijk element, in verband met dit probleem, werd door Jodogne eveneens verwaarloosd. Zo was een nauwkeuriger onderzoek van het handschrift van de bewerkte versie van het *Traité des Pompes funèbres* van 1514 wenselijk geweest. De hypothese van Stecher dat het mogelijk een autograaf is, kon gemakkelijk getoetst worden door vergelijking met de autografische nota's voor de kroniek te Parijs.

Deze detailkritieken doen niets af aan de waarde van deze studie, die, ofschoon uit een literair-historisch standpunt aangevat, een belangrijke bijdrage blijft tot de cultuur- en ideeëngeschiedenis van de overgangperiode tussen middeleeuwen en moderne tijden. Een systematische bibliografie en een uitvoerige index, die niet slechts personen- en plaatsnamen maar ook titels van werken en een aantal realia bevat, verhogen nog de bruikbaarheid van het geheel.

R. van Uytven

W. Balke, *Calvijn en de doperse radicalen* (Amsterdam: Ton Bolland, 1973, 387 blz.).

Op deze omvangrijke studie heeft W. Balke aan de Utrechtse universiteit de doctorsgraad in de theologie behaald (zijn promotor was prof. S. van der Linde). Ongetwijfeld is hier een gewichtig thema van de reformatie aangesneden: de verhouding tussen Calvijn en de linkervleugel, met name de dopers. De auteur spreekt terecht in zijn inleiding van een bestaande leemte in het onderzoek van dit probleem. Balke, die de zaak allereerst als theoloog en als overtuigd aanhanger van Calvijn aanpakt, heeft zijn boek gesplitst in een historisch deel, waarin hij de verschillende fasen in Calvijns loopbaan en de ontwikkeling van zijn hoofdwerk, de *Institutie*, nagaat, en een systematisch deel, dat iets kleiner is en de wezenlijke principiële gezichtspunten behandelt. Zoals de schrijver tevoren aankondigt baseert hij zich geheel op de geschriften van Calvijn zelf en het beeld van de dopers dat daaruit naar voren komt. Als zodanig is zijn boek dus een wat eenzijdige bijdrage tot de bloeiende hedendaagse *Täuferforschung*, waarover Balke ook spreekt in zijn inleidende beschouwingen. Wel moet gezegd worden dat het omgekeerde: een uitsluitend doperse duiding van het *Leitbild* der radicalen ook niet ongebruikelijk is. Toch acht ik het een bezwaar dat de auteur van de geschriften van Calvijns tegenstanders van doperse huize weinig kennis heeft genomen en deze alleen aanstipt voor zover ze in de bestrijding door Calvijn ter sprake komen. De annotatie van het werk toont duidelijk hoezeer Balke steunt op de editie van Calvijns werken in het *Corpus Reformatorum*. Ernstig vind ik ook dat hij in onvoldoende mate de vraag heeft gesteld tegen wie Calvijn zich in concrete gevallen richt, als er slechts in het algemeen van 'anabaptisten' wordt gewaagd, terwijl in feite wellicht andere linkervleugelaren zijn bedoeld.

Dit laatste geldt in het bijzonder voor de eerste periode rond het jaar 1534, toen de Franse reformatie een kritieke fase doormaakte en de jonge Calvijn te Parijs geconfronteerd werd met libertijnen van Zuidnederlandse komaf, die zich als kaf onder het evangelisch-reformatorische koren mengden en een te meer compromitterend gezelschap waren, gezien de revolutionaire dreiging van de Munsterse dopers op dat moment. Het is nodig zich hier te realiseren dat er in Frankrijk en het franstalige gebied in het algemeen

toentertijd (nog) geen dopers waren, maar wel vrijgeesten als Quintin Couturier en Antoine Pocquet. Tegen hen richtte Calvijn zich in zijn geschrift *Psychopannychia* van 1534, dat pas in 1542 is verschenen, toen dezelfde lieden ook in Straatsburg en Genève weer opgedoken waren. Ook ten aanzien van de Luikenaren waarmee Calvijn in deze beide steden in aanraking kwam, moet men zich afvragen of deze vroege ballingen van huis uit wel dopers waren (zeker nog niet in 1533, toen ze in het Luikse uitgewezen werden). Een van hen (Bomeromenus) noemt zich adept van Bucer, die geen medestander van de dopers was, al toonde hij tegenover deze richting een opmerkelijke openheid.

In zijn Straatsburgse jaren (1538-41) heeft Calvijn met Bucer in nauwe aanraking gestaan en men krijgt de indruk dat zijn houding tegenover de radicalen daardoor ook sterk beïnvloed is. Niet alleen wist hij velen uit doperse kring voor zijn eigen vluchtelingengemeente aldaar te winnen, op advies van Bucer trouwde hij in 1540 ook met de weduwe van de bekeerde Luikse doper Jean Stordeur: Idelette van Buren. Voor de ontwikkelingsgang van Calvijn lijken deze Straatsburgse jaren, ook in het persoonlijk leven, uitermate belangrijk, hoe weinig zicht zijn eigen geschriften hier ook op geven (men zie echter de aanhef van de door Balke op bladzijde 138 geciteerde brief van Calvijn aan Viret uit 1549, geschreven na de dood van zijn vrouw, waar hij over de teerheid van zijn geest spreekt). Door middel van Bucer kwam Calvijn ook met een afgevaardigde van de Boheemse broeders in aanraking. Al weer dient gezegd dat de schrijver het probleem van de verhouding tussen Calvijn en Bucer en van hun relatie tot de dopers weinig principieel stelt of verdiept, met het excuus dat er geen goede monografie over het onderwerp bestaat.

Opmerkelijk is de conclusie dat zich in de Straatsburgse tijd een 'kritische verwantschap' tussen de auteur van de *Institutie* en de dopers heeft ontwikkeld (154). Dit geldt onder andere voor de opvattingen over de zuiverheid van de gemeente der gelovigen en over de tuchttoefening, evenals voor de appreciatie van de Heilige Schrift. Helemaal duidelijk wordt niet in hoeverre Calvijn nu werkelijk voorstander van een volkskerk is, anders dan de dopers (vergelijk 76 en 133). Bepaald onjuist is de visie als zouden de dopers zich uitsluitend op het Nieuwe Testament baseren (in een noot op bladzijde 325 wordt dit dan ook weer enigszins teruggenomen). Wat Calvijn zegt over het Oude Testament als een voorafschaduw van het Nieuwe (101 sub 2) stemt geheel overeen met bepaalde uitspraken van Melchiorietische dopers. De kritische verwantschap maakt begrijpelijk dat Calvijn zich tegen deze concurrerende en compromitterende richting sedert zijn brief aan Frans I van 1535 scherp heeft afgezet en dat hij in 1544 zelfs een speciale *Brieve Instruction* tegen de dopers richtte, toen zij zich ook in Frans Zwitserland (te Neuchâtel) hadden gemanifesteerd. Zijn scherpste venijn reserveerde hij echter voor de vrijgeesten van het eerste uur die in deze tijd blijkbaar een nieuwe bedreiging voor de expansie der reformatie in Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden vormden, te meer waar zij de bescherming genoten van Margaretha van Navarre. In 1545 verscheen het geschrift tegen de 'libertins spirituelz', waaraan Balke echter weinig of geen aandacht besteedt, omdat dit buiten zijn eigenlijke thema valt.

Aan de ijver waarmee de auteur zich van zijn taak heeft gekweten behoeft geen twijfel te bestaan; alleen al de overvloedige literatuurverwijzingen op vele bladzijden getuigen ervan. Er ontbreekt een systematisch literatuuroverzicht, maar er is wel een goed personenregister toegevoegd. Onnauwkeurigheden zijn niet altijd vermeden: op het titelblad staat 'die tauffererischen Radikalen', op bladzijde 1 wordt de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* gedateerd op 1843-1913 (in plaats van 1903-14), Olivetan op bladzijde 24

RECENSIES

moet Olivetanus zijn, 'een voor de Dopers aangelegen punt' op bladzijde 58 is lelijk uitgedrukt, de 'syndics' te Genève (82 en elders) moet 'syndici' zijn.

A. F. Mellink

H. Hasquin, *Une mutation: le 'Pays de Charleroi' aux XVIIe et XVIIIe siècles. Aux origines de la révolution industrielle en Belgique* (Etudes d'histoire politique, économique et sociale. Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles; Brussel, 1971, 383 blz., 2 kaarten, 1 facsimile en 13 grafieken, 498 BF).

Er wordt nu niet meer aan getwijfeld dat de industriële omwenteling in België vroeger startte dan in de andere landen van het continent. Discussie is echter wel mogelijk over het moment waarop de zogenaamde *take off* zich voordeed. Had de stroomversnelling plaats op het einde van het Oostenrijks regiem of ten laatste tijdens het consulaat of het keizerrijk? Een paar decennia van achteruitgang of stagnatie, te wijten aan politieke en militaire wisselvalligheden, hebben de groei immers onderbroken. Maar ook een industriële omwenteling met een traspgewijs verloop is voorbereid door een serie mutaties op uiteenlopende gebieden. In tegenstelling met wat gezaghebbende en briljante aanhangers van wat men nu wel een 'longue durée'-dogmatisme mag noemen, voorhouden, waren de ancien régime-structuren niet zo absoluut immobiel als het soms kan lijken. Maar pas in de achttiende eeuw tekenden zich een aantal duidelijk waarneembare dynamiserend werkende veranderingen af, vanzelfsprekend niet overal tegelijk en alleen in een paar gunstig geconditioneerde gebieden. Wat België betreft was men tot voor kort alleen vrij goed ingelicht over de textiel, hoofdzakelijk te Gent (katoen) en te Verviers (wol) en maar sporadisch, meestal aan de hand van verouderde werken, over de zo belangrijke Waalse steenkool-, ijzer- en glasindustrie evenals over de machinebouw. Ook in dit land is een acceleratie uitgegaan van enkele groeipolen. Een dezer en zeker niet de geringste was de streek van Charleroi, in het huidige Henegouwen. De heer Hasquin heeft in zijn Brusselse doctoraatsthesis getracht een maximum te halen uit een nochtans niet zeer gevarieerd en doorlopend cijfermateriaal - de demografische bronnen even buiten beschouwing gelaten - om de groeifactoren en de groeifasen te kunnen aanwijzen. Zoals haast alle soortgelijke studies is ook het ter bespreking liggend boek meer van een historicus dan van een econoom, wat betekent dat de klemtoon sterk valt op het kwalitatieve, de ondernemer, het geografisch milieu, de verkeersmiddelen, enzovoorts.

Wat betreft de mechanismen die de industriële omwenteling uitgelokt hebben, is er, bij ontstentenis van veelzijdig cijfermateriaal, zeker nog veel te halen uit een verfijning van de methoden der seriële geschiedenis. De kwantitatieve methoden, van welke soort ook, hebben nog niet geleid tot 'zekerheden' op het vlak van een globale verklaring van de economische ontwikkeling. Aan de hand van dezelfde statistieken kan men vandaag evengoed volhouden dat de zestiende eeuw kwantitatief en kwalitatief zeer dynamisch was of dat de achttiende getuige was van een agrarische omwenteling als het omgekeerde. De geschiedenisbeoefening is daarom niet minder wetenschappelijk geworden, wel integendeel. Verwacht mag worden dat nieuwe bronnen en een nieuwe aanpak ons weldra weer vastere grond onder de voeten zullen geven. Voorlopig staat echter elke algemene verklaring van het verschijnsel 'industriële omwenteling' op losse schroeven.

Goede monografieën, zoals die van Hasquin, zijn bijzonder welkom. Zij bevatten informatie en interpretatie op het lokaal vlak, die een typologische behandeling van het algemeen fenomeen zullen mogelijk maken en - wie weet? - een nieuwe genuanceerde